

О. Л. ЛЬВОВА

**СУЧАСНЕ ПРАВОРОЗУМІННЯ
У СВІТЛІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПРАВА**

Рассматриваются вопросы современного понимания права в контексте его ценностных ориентаций. Анализируются юридико-позитивистская и природно-правовая

© ЛЬВОВА Олена Леонідівна – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

концепции права, проводится сопоставление права и закона, раскрывается содержание правового закона и его роль в демократическом правовом государстве

In this article the questions of the modern understanding of right are examined in the context of its valued orientations. In particular, legally-positive and natural-legal conceptions of right are analysed, comparison of right and law is conducted, maintenance of legal law and its role opens up in the democratic legal state.

В Україні, як і в більшості країн світу, відбувається переоцінка цінностей і здійснюється орієнтація політичного курсу держав на встановлення єдиних загальнолюдських принципів і стандартів, на їх природні засади, що є значимими для всього світового співтовариства. Це потребує відповідного розуміння певних категорій права, зокрема самого права та його сучасних ціннісних вимірів. Суспільство, у якому досягнуто консенсусу відносно того, що є моральним, що вважати цінністю, а що ні, може розглядатися як стабільна система, оскільки ліквідується головне джерело суперечностей, які породжують нестабільність, катаклізми, потрясіння¹.

У зв'язку з цим прийнято говорити про ціннісні орієнтації певних явищ. Ціннісними орієнтаціями в літературі називають систему матеріальних і духовних благ, які людина та суспільство визнають як владну силу над собою, котра визначає думки, вчинки і взаємовідносини людей. Ідеали, ціннісні орієнтації людини окреслюють, визначають її справжню духовну серцевину. Життя суспільства великою мірою залежить від того, які переконання й ідеали сповідує освічена частина суспільства, що вона вважає найвищою цінністю на шкалі ціннісної ієрархії².

Цінності набувають соціального змісту, реалізуються і впливають на свідомість і поведінку людей лише в тому випадку, коли глибоко усвідомлюються і сприймаються ними як ціннісні орієнтації³.

Ціннісним змістом пронизане усе людське життя. Цінності – серцевина світогляду людини, певний ідеал особистості, міра значущості речей, явищ, подій. Ціннісне ставлення людини до світу, до інших людей, до самої себе є основою формування ціннісних орієнтацій особистості⁴. Особливо це стосується права та правових явищ і процесів, що відбуваються у суспільстві.

Проблема права, його значення і ролі в житті людини й суспільства в цілому є однією з методологічних проблем юриспруденції. Дослідженню даного питання було присвячено чимало наукових праць, однак поняття права не набуло свого завершеного концептуального розроблення. На сучасному етапі його дослідженнями, зокрема вивченням питань співвідношення права і закону, ціннісних орієнтацій права, його моральності і справедливості, проблем сучасного праворозуміння, раціонального та ірраціонального у праві, утвердження принципу верховенства права тощо, займаються такі провідні вітчизняні та російські вчені, як В.Д. Бабкін, Г.Дж. Берман, Ж.-Л. Бержель, М.І. Козюбра, В.П. Малахов, М.М. Марченко, Н.М. Оніщенко, Л.В. Петрова, В.Я. Тацій, В.І. Тимошенко, Ю.М. Тодика, П.М. Рабінович, В. Селіванов, І.Л. Честнов, В.В. Цветков, М. Цвік та ін.

Право як соціальне явище, його форми, принципи, характер тощо завжди і скрізь зумовлюються потребами суспільного розвитку. І, як слушно підкреслює В.Я. Тацій, в умовах становлення і функціонування незалежної України, де впроваджується у життя принцип верховенства права, вирішення проблем сучасного

праворозуміння становить одне з найважливіших завдань розроблення, зокрема, концепції розвитку вітчизняної юридичної науки і концепції правової системи України⁵.

Протягом століть спостерігається боротьба двох протилежних напрямів вивчення права – природно-правового та позитивістського. Ідея природного права, що тривалий час розвивалася у формі абсолютного природного права, ґрунтувалася на переконанні в існуванні незмінних і загальних законів світового життя і людських відносин. Вважалося, що кожна жива істота має природні властивості, які неминуче виявляються у її поведінці, а природний закон – незмінна й універсальна етична або правова норма людської поведінки. Теорія природного права містить декілька варіантів її розуміння. Перший умовно можна охарактеризувати як теологічний, де засадою вважається «божий порядок» або «воля Бога». Тобто існує «вічний порядок, закон», встановлений Богом, і справа законодавця чи правозастосувача при встановленні позитивістської норми або прийнятті конкретно-ришення не відхилятися від цих основоположних норм та принципів.

Другий різновид теорії природного права – об'єктивістський, походить від гегелівської філософії, розвитку його «абсолютної ідеї», де остання на стадії об'єктивного духу знаходить свою реалізацію як об'єктивна ідея права. Оскільки поняття духу посідало у Г. Гегеля ключове місце в його філософській системі, то саме з правосвідомістю він пов'язував той «образ права», який об'єктувався в поведінці членів суспільства в різних соціально-історичних умовах. Таким чином, природне та позитивне право, за Г. Гегелем, – майже тотожні поняття, лише образ права, який міститься у свідомості індивідів, «підправляє», змінює позитивне право відповідно до соціальних умов, які змінилися⁶.

У теоцентричному вченні Аквіанта окреслювалася відповідна ієрархія законів: «вічний закон», «природний закон» та «людський закон». «Природний закон», зокрема, є не що інше, як зовнішній прояв вічного, божественного закону, який, у свою чергу, протиставляється недосконалому людському закону⁷.

Нині природні засади подолали будь-які створені людиною стереотипи, адже що може бути досконалішим та вагомішим за те, що творить сама природа. І людина має не заважати цьому, а сприяти його втіленню в усіх сферах життєдіяльності, у тому числі законотворенні. Як слушно підкреслює С.С. Алексєєв, сутність ідеї природного права полягає в тому, що поряд з правом, яке створене людьми і виражене у законах (позитивним правом), існує природне право – сума вимог, що у своїй основі безпосередньо, без будь-якої участі людини, породжені самим природним життям суспільства, природою та сутністю людського буття, об'єктивними умовами життєдіяльності тощо⁸.

Паралельно з природно-правовими ідеями історичний погляд справляв значний вплив на право, розквіт якого припадає на XIX ст. Саме йому належить «заслуга» витіснення з науки на тривалий період ідеї абсолютного природного права.

Позитивне вчення про право відкинуло природно-правове вчення і поставило своїм завданням вивчення єдиного існуючого права – права позитивного. Це вчення рішуче похитнуло уявлення про позитивне право як таке, що доволно твориться законодавцем, а визнало його як право, вироблене самою історією, минулим і сучасним життям. Не догма і не вищий розум, а конкретні правила, що виражають потреби та прагнення людей – ось що з того часу визнається єдиним об'єктом вивчення. Вчення про природне право як таке оголошується застарілим, більше

того, його відносять до примітивних поглядів⁹. Позитивне право, на відміну від природного, обумовлене матеріальним і соціокультурним рівнем розвитку суспільства як приватних, так і державно-монопольних інтересів, зовнішній вираз яких виявляється у нормативно-правових актах, що приймаються та охороняються державою. Творцем такого права (законів) виступає держава завдяки своїй законотвірчій діяльності. Розуміючи право як форму суспільної свідомості, що знаходить свій вираз в нормативно-правових актах держави, які покликані відобразити міру свободи людини, соціальну справедливість, рівність та інші соціальні цінності, можна стверджувати, що «держава - виключний творець законів, однак не права»¹⁰.

Як слушно з цього приводу зауважує В. Селіванов, держава як політична організація суспільства є лише винятковим законотворцем. Однак це не виключає видання нею несправедливих нормативних актів, особливо за умови антидемократичних режимів¹¹. Дійсно, будь-яке право для того, щоб знайти своє відображення у суспільних відносинах, як правило, проходить через діяльність та свідомість людини. Також прийняття та реалізація (застосування) будь-якого нормативно-правового акту цілком залежить від волі і свідомості відповідних осіб.

О.М. Костенко, досліджуючи проблеми співвідношення конституції та ідеології людей, вказує, що законодавство – це не що інше, як інструмент (хороший чи поганий) у руках людей, що його застосовують (або повинні застосовувати). Згідно з цією концепцією вчений робить такі висновки: 1) закон діє лише тоді, коли його застосовують люди; 2) закон діє лише так, як його застосовують люди. Як люди будуть застосовувати закон, залежить від стану їхньої волі й свідомості. Цей стан визначається соціальною культурою людей, під якою слід розуміти міру узгодженості їхньої волі і свідомості із природними законами соціального життя. Однією із найважливіших складових соціальної культури людей є ідеологія, тобто їх уявлення про закони матері-природи, відповідно до яких упорядковуються їхні воля і свідомість. Правова ідеологія – це уявлення про закони природного права, відповідно до яких упорядковуються воля і свідомість тих, хто, зокрема, застосовує законодавство. Отже, без ідеології неможливе застосування чого-небудь, і яка ідеологія – таке і застосування. Зокрема, протиприродні правові уявлення, тобто такі, що суперечать законам природного права, породжують у людей так званий комплекс сваволі і ілюзій, який проявляється у вигляді зловживання при застосуванні законодавства¹². Законодавець, приймаючи закони, має глибоко усвідомлювати суть, природу права і не зводити його розуміння лише як до сукупності юридичних приписів. Розуміння права не дає підстав для його отождолення із законом.

Різницю між правом (*jus*) і законом (*lex*) вбачали ще стародавні римські юристи, які вважали, що в разі розходження між цими явищами *lex* необхідно було приводити у відповідність з *jus*¹³.

Проблема права не може бути зведена суто до якогось однозначного розуміння – чи то як сукупності правил поведінки, встановлених державою, чи то як природного, що відповідає природним правам і потребам людини. Право юридичне має відповідати праву природному, і у такому випадку відбуватиметься їх ефективна функціональна взаємодія і можна буде говорити про існування правового закону, тобто такого, що відображає передусім природні права і потреби людей та не суперечить їм. Закон буде правовим, якщо законодавець – представницький орган держави – адекватно відобразить волю народу. В іншому випадку за-

кон, у тому числі приписи Основного Закону – Конституції, не є правовими і потребуватимуть відповідних змін¹⁴. Цій вимозі відповідає ч. 3 ст. 22 Конституції України, яким встановлена пряма заборона антиправового закону. Аналогічною є норма ч. 1 ст. 64 Конституції України, відповідно до якої конституційні права і свободи не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією.

Отже, однією з найважливіших відмінностей між природним та позитивним правом є питання прав людини. На це вказує В.А. Четвернін. Він, зокрема, пише: якщо позитивістська традиція тлумачить його як питання про основні конституційні права громадян, джерело яких – правотворчість, то для конкуруючої традиції це питання про природні права, якими людина наділена з моменту народження і які не можуть бути відчужені на користь держави, а, отже, нею і не даруються¹⁵.

Право, звичайно, можна розуміти і в якості позитивного права, тобто як сукупність нормативно-правових актів чи рішень, прийнятих відповідними державними органами. Але власне правом слід вважати самі принципи, які лежать в основі взаємовідносин між людьми. «Право» (у вузькому значенні – є системою загальнообов'язкових соціальних норм, установлених або санкціонованих державою; у широкому значенні – охоплює також правові відносини та основні права людини, що закріплюються гарантуються й охороняються державою) є значно ширшим поняттям за поняття «закон» (нормативний акт, яким встановлюються норми права, прийнятим вищим органом державної влади у встановленому Конституцією порядку). Це означає, що практично в усіх законах, які, в свою чергу, мають бути спрямовані на захист прав і свобод людини, має бути встановлений принцип верховенства права¹⁶.

Питання співвідношення права і закону, таким чином, є вельми актуальним. Під правом розуміється окремо природне та окремо позитивне право. Те саме стосується і закону. Внаслідок цього виникають взаємовідносини: природне право – природний закон; природне право – позитивний закон; позитивне право – природний закон; позитивне право – позитивний закон. У першому випадку природне право є сукупністю усіх природних законів. Пізнати всі природні закони людський інтелект не в змозі, тому природне право є постійним джерелом пошуку. Але головне полягає у тому, що будь-який природний закон ніколи не може суперечити природному праву, навпаки, він є необхідною складовою системи природного права. У співвідношенні «природне право – позитивний закон» можливе виникнення багатьох суперечностей. Якщо при формуванні норм позитивного закону не враховувати вимоги природного права, його ідеї та постулати, то такий закон буде або «мертвим» (тобто недійвовим), або шкідливим для суспільства (що характеризується недовготривалістю його дії). Співвідношення позитивне право – природний закон – найбільш повно відображає правотворчу діяльність. Річ у тім, що у позитивному праві повинен бути найповніше відтворений дух природного закону. Крім того, кількість природних законів повинна бути чи не найбільшою у позитивному праві. Нарешті, у співвідношенні типу позитивне право – позитивний закон існує чимало правових проблем, головною з яких є наявність неузгодженості одних позитивних законів з іншими, їх невідповідність. У правотворчості, таким чином, як і у законотворчості, повинні бути відображені основні ідеї природного права, в якому поєднані усі найважливіші людські цінності¹⁷.

Вітчизняне правознавство визнає необхідність існування закону, правового за своїм змістом та сутністю. Сучасне розуміння права передбачає визнання людини

найвищою соціальною цінністю, а забезпечення та реалізацію невід'ємних прав і свобод людини і громадянина – головною метою діяльності державної влади, яка реалізує свою компетенцію тільки в межах Конституції та законів України.

Сутність правового закону обумовлює його соціальну цінність, яка полягає у тому, що правовий закон є основою розвитку цивілізації і культури даного суспільства та впливає не лише на поведінку, але й на свідомість, психіку, волю людей. Правовий закон є формальним закріпленням права, закріпленого на гуманістичних та прогресивних поглядах, максимальною реалізацією суспільних ідей розвинутого громадянського суспільства демократичної та правової держави. Для перетворення закону на закон правовий законодавець покликаний реалізовувати гуманістичні принципи права адекватно суверенній волі всього народу як результату усвідомлення загальнолюдських цінностей¹⁸.

Отже, соціальна цінність права реалізується в соціальній цінності окремих юридичних законів. Закон має соціальну цінність, коли він відповідає праву. Правовий закон відповідає вимогам права і втілює справедливість. Проте будь-який закон – правовий чи не правовий – належним чином прийнятий, підлягає виконанню, доки він не скасований. У країнах з демократичним режимом ця вимога не поширюється на явно злочинні розпорядження та накази (ст. 60 Конституції України). У країнах із тоталітарним режимом неправових законів, постанов, наказів чимало. Так, за радянської доби право виступало інструментом в руках держави і його увага була звернена не на інтереси людини, а власне на інтереси держави та верхівки, що нею управляє. Держава вважалася виключним творцем права, що вже саме по собі вказує на превалювання її інтересів над інтересами громадян. Цінність права зводилася до формально-визначених нормативно-правових актів, вищу юридичну силу серед яких мав закон. Це відповідає позитивістському підходу до розуміння права, який передбачає, що єдиною формою існування права є закон, який приймається чи санкціонується державою.

Розуміння права в умовах радянської правової реальності формувалося під дією двох основоположних принципів: 1) пріоритету партійних догматів над юридичними; 2) класової природи права. Перетворивши право на інструмент класового правління, влада відкинула багатовікову традицію, відповідно до якої на правову систему покладалася відповідні етичні обмеження. Більшовики тлумачили право як продовження політичної влади. Право вершити суд та втручатися у людські долі перестало бути трагічною проблемою, оскільки втратило актуальність питання про моральність відповідальності суддів. Відсутність юридично встановленого переліку злочинів у перші роки радянської влади обумовило здійснення правосуддя по аналогії права із суб'єктивною правосвідомістю осіб, що вчинювали правосуддя. Тобто державну правову систему вказаного періоду характеризували такі ознаки: праву було надано суто службового значення; питання про законність (як про публічно-правовий режим, що обмежує як індивідуальну свободу, так і державну волю) взагалі не ставилося; підкреслювалася свобода адміністраторів та суддів відхилятися від вимог нормативно-правових актів з мотивів доцільності; допускалася (а у ряді випадків, заохочувалася) децентралізація правотворчості, коли судді на місцях вирішували, кого і за що судити; і, на кінець, головне – у даний проміжок часу державною владою було визнано абсолютний пріоритет політичної точки зору над юридичною. Як писав Н. Неновські, у даний період держава як суверенна влада у певному розумінні зливається з диктатурою пролетаріату, проявляється як її знаряддя. «Над нею не стоять жодні

закони, жодні верховні абстрактні природно-правові принципи, які могли б її зв'язати абсолютним чином. Жодний закон не може зв'язувати волю панівних класів. Усілякий закон, включаючи конституційний, у будь-який час міг бути змінений або скасований, якщо потреби класового панування будуть цього потребувати»¹⁹.

Прибічники інтегративного типу праворозуміння, зокрема, доводять, що право не вичерпується державно-організованою формою свого буття (законом). Дія права відбувається не лише через правові норми, але й через правові принципи, правову політику, правову діяльність і правові відносини, правову свідомість через єдність об'єктивного і суб'єктивного права²⁰.

Аналогічне розуміння права можна спостерігати у деяких вітчизняних вчених, які, з точки зору філософії, під правом розуміють сукупність етичних суспільних цінностей, таких як: справедливість, порядок, моральність, правдивість та інші, що ґрунтуються на ідеї соціальної рівності²¹.

Такими цінностями є, як вказувалося, свобода, рівність, справедливість, невідчужувані права людини тощо. Право має розглядатися у нерозривному зв'язку з правами людини, що становлять невід'ємний компонент права.

Права людини є безпосередньо діючим правом і можуть застосовуватися всупереч закону, якщо закон суперечить фундаментальним правам людини: не відображає природно-правові начала; не відповідає загально визначеним міжнародно-правовим принципам і нормам про права людини і громадянина; прийнятий нелегітимним органом державної влади тощо²².

Нині в українському правознавстві, пише В.М. Бабкін, поширюється філософське розуміння права, що пов'язується з такими цінностями, як свобода, рівність, справедливість. Це сприяє більш точному визначенню парадигм, принципів, моделей, змісту та обсягу наукового поняття права, предмета і методів відповідних теорій права і його цілісності й водночас ефективності впливу права на людину та її розвиток²³.

Отже, сучасне праворозуміння сконцентрувало в собі основні правові цінності, що виходять із природних засад права, які сьогодні є невід'ємним елементом правового статусу людини і які знайшли відображення на конституційному рівні.

1. Шайгородський Ю. Суспільна мораль як система цінностей // Правові засади захисту особистісних цінностей та суспільної моралі: зб-к нормативних актів України / Уклад.: Ю.Ж. Шайгородський, К.П. Меркотан. – К., 2007. – С. 9. **2. Прабова** людини: соціально-антропологічний вимір. Монографія / Гол. ред. П.М. Рабінович. – Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 13. – Л., 2006. – С. 234. **3. Патеруло І.В.** Право як ціннісна категорія: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2006. – С. 23–24. **4. Шайгородський Ю.** Цит. праця. – С. 6–7. **5. Тацій В.Я.** Значення юридичної науки у формуванні правової системи України // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 3 – С. 3–22. **6. Богінч О.Л.** Природно-правові та державно-правові засади правової системи України // Вступ до теорії правових систем / За заг. ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко: Монографія. – К., 2006. – С. 322. **7. Оль П.А.** Правопонимание: от плюрализма к двуединству: Монографія. – М., 2005. – С. 72–73. **8. Алексеев С.С.** Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М., 1999. – С. 415. **9. Теорія держави і права.** Академічний курс: Підручник / За ред. О.В.Зайчука, Н.М.Оніщенко. – К., 2006. – С. 226–230. **10. Марченко М.Н.** Проблемы теории государства и права.– М., 2001. – С.588. **11. Селіва-**

нов В. Нетотожність права і закону (методологічний аспект) // Право України. – 2005. – № 5. – С. 10. **12.** Костенко О.М. Конституція і ідеологія: проблема співвідношення // Конституційні засади державотворення і правотворення в Україні: проблеми теорії і практики: Зб. наук. статей. – К., 2006. – С. 88. **13.** Селіванов В. Цит. праця. – С. 8. **14.** Гайворонський В. Яким має бути механізм впровадження принципу верховенства права // Право України. – 2005. – № 10. – С. 115. **15.** Четвернин В.А. Современные концепции естественного права. – М., 1988. – С. 11. **16.** Андросчук С. Принцип верховенства права: визначення, співвідношення із суміжними поняттями, особливості законодавчого закріплення і реалізації // Юридичний журнал. – 2005. – № 5. **17.** Занік Ю. Інтелектуальна культура юриста: філософсько-психологічне обґрунтування. – Л., 2002. – С. 78. **18.** Грищенко А.В. Правовий закон: питання теорії та практики в Україні. Автореферат... канд. юрид. наук. – К., 2002. – С. 7–10. **19.** Ромашов Р.А. Проблема соотношения «право» и «закон» в контексте исторического и юридико-лингвистического анализа: Открытая лекция. – К.; Симферополь, 2007. – Серия «Академия сравнительного правоведения». – Вып. 4. – С. 12–13. **20.** Там само. – С. 8. **21.** Селіванов В., Діденко Н. Правова природа регулювання суспільних відносин // Право України. – 2000. – № 10. – С. 16. **22.** Козюбра М.І. Правовий закон: проблема критеріїв // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2 – № 3. – С. 92. **23.** Бабкін В.Д. Право і закон: співвідношення // Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти. Матеріали XIII історико-правової конференції (м. Чернівці, 20–22 травня 2005р.). – Чернівці, 2005. – С. 3–4.